

Heimat

*Angst voor ontheemding en
verlangen naar veiligheid*

Prof.dr. Beatrice de Graaf

Mr. G. Groen van Prinstererlezing 2018

Voorwoord

Thema's als veiligheid, identiteit en normen en waarden staan in het centrum van het maatschappelijk debat van vandaag. Ten diepste draaien ze misschien wel om een verlangen naar een thuis. Het is dit diepe verlangen dat prof.dr. Beatrice de Graaf adresseert in haar Groenlezing.

Het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie is prof. De Graaf dankbaar dat ze de uitnodiging aannam de Mr. Groen van Prinstererlezing 2018 te verzorgen. Het thema van de lezing is bijzonder actueel en sluit naadloos aan bij het nieuwe bezinningsprogramma van het Wetenschappelijk Instituut, waarin de uitdaging van globalisering centraal staat.

We kijken terug een inspirerende lezing en verdiepend gesprek met een betrokken publiek. Het Haagse Humanity House voelde die avond even aan als een kleine 'heimat', zoals een van de bezoekers het treffend verwoordde. We hopen dat het mooie verhaal van Beatrice de Graaf velen zal inspireren in hun 'beheimatung', hun zoektocht naar geborgen leefruimtes.

Wouter Beekers

Directeur Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie

Rookwolven, ter inleiding

Als kind van ongeveer acht, negen jaar zag ik op een dag een korrelig zwart-wit filmpje. Het filmpje bracht op de achtergrond de bekende contouren van de weg tussen Putten en Nijkerk in beeld, met de spitse punt en logge vorm van de Oude Kerk in de verte. Op de voorgrond reed een paard en wagen. Een man met kiel en pet zat op de bok. Een vrouw met Puttense witte muts in de bak. Vanaf de zijkant kwamen zwarte rookwolven door het beeld zetten. De man op de bok keek angstig achterom terwijl hij de teugels met zijn vuisten omknelde. Het was een opname gemaakt op 2 oktober 1944. De dag dat Duitse troepen van de Wehrmacht en de SS het centrum van Putten in brand staken en honderden burgers uit het dorp verdreven. Ze vluchtten, voor de repressie van de nazi's en het vuur dat om zich heen greep. De man op de bok en de vrouw in de bak overleefden de verwoesting. Wat op dit filmpje niet te zien is, is dat een kleine zeshonderd mannen in de leeftijd van 18 tot 50 werden weggevoerd, in Duitse werkkampen terechtkwamen en in overgrote meerderheid daar het leven lieten.

Dit filmfragment, en dat verhaal, van de razzia in Putten, deden iets met mijn besef van afkomst, van plaatsbepaling. Ik woonde in een dorp, een mooi dorp aan de rand van de Veluwe en de polder, waar op zich niet zo veel bijzonders gebeurde. Het leven ging z'n gangetje, en dat gangetje draaide rond school, gezin, kerk en de buurt, de veldjes tegenover, richting Huinen en Voorthuizen, waar we eindeloze zomers lang rondzwierven. Maar met dat beeld in mijn hoofd waren mijn dorp en de weg naar Nijkerk, waar we zo vaak langsreden op weg naar de snelweg, ineens een beladen plaats geworden. Door dat filmpje werd het voor mij ineens een zichtbare, historische plek. Een herinnering aan gevaar en

onderdrukking. Aan dood, ellende en heel veel rouw.

Putten werd van een adres, een plaats waar ik toevallig woonde, een Heimat. Een plaats die scherpere contouren kreeg, en waarmee ik mij méér verbonden voelde, door het besef van wat zich hier had afgespeeld. Een drama waarvan de sporen van verdriet en leed toen nog steeds diep door de levens van de nabestaanden, weduwen en wezen trokken. Toen ik klein was, was nog volop duidelijk wie er door dat verlies was geslagen, welke oude mevrouw haar man en zonen was kwijtgeraakt, welke kinderen er geen opa's meer hadden.

Daar wil het vandaag met u over hebben: over het kwaad, over Heimat en ons verlangen naar veiligheid.

Met deze lezing borduur ik voort op mijn boek *Heilige strijd*. Daarin heb ik geprobeerd in kaart te brengen waar ons hedendaagse veiligheidsdenken vandaan komt. En hoezeer het huidige spreken over angst en dreiging in de ban is van het kwade, zonder dat we zicht hebben op een einde of een verlossing ervan. Ik brak in dat boek ook een lans voor een herwaardering van de Augustiniaanse kijk op veiligheid.¹

Wat ik vandaag met u wil doen, is eerst die ideeën kort nog eens toelichten en dan een stap verder zetten. Want wanneer we over het kwaad, en het mogelijke einde daarvan nadenken, ligt de vraag voor de hand wáár dat kwaad dan stopt. Daar gaat het tweede deel van mijn lezing over. Wat is de plaats waar geen kwaad is, hoe komen we daar, en hoe kunnen we die *safe haven* beveiligen? Ik wil hier betogen dat in dat verlangen naar veiligheid en het einde van het kwaad het begrip 'Heimat' een cruciale rol speelt.

Augustinus en ons verlangen naar veiligheid

In mijn boek *Heilige strijd* begin en eindig ik bij Augustinus. Ook vandaag wil ik hem opvoeren, omdat hij als geen ander de nood van de tijd voelde en de menselijke verscheurdheid tussen de stad van God en zijn plek op aarde benoemde. Ik beloof dat ik ook nog even op de naamgever van de lezing van vandaag inga, Guillaume Groen van Prinsterer. Maar eerst Augustinus. Voordat hij, die beroemde kerkvader, theoloog en filosoof werd, maakte Augustinus veel omzwervingen. Geestelijke en geografische. Maar hij keerde terug naar zijn Heimat, zijn geboortegrond, in Noord-Afrika, en naar de verhalen en het geloof van zijn jeugd. Van daaruit wist hij messcherp te verwoorden wat er in het roerige en afbrokkelende Romeinse Rijk aan de hand was, zoals blijkt uit zijn meesterwerk *De Civitate Dei*.² Maar hij was tegelijkertijd een leidsman, een geestelijk herder, die zijn gemeenteleden een kader van hoop en verwachting bood, dat hen aanmoedigde toch door te gaan.

Augustinus' tijden waren niet minder roerig dan nu. In de vierde eeuw na Christus, een halve eeuw voor de val van Rome, werd Noord-Afrika door rondzwervende bendes en krijgsheren geteisterd. Burgers van het Romeinse rijk sloegen op de vlucht. Raakten op drift. Ook de christelijke gemeenschap was aangeslagen en bevreesd, want ze werd van binnenuit belaagd. De uiteenrafeling van het Romeinse Rijk dreigde te resulteren in het uiteenvallen van de christelijke kerk. Vooral de aanvallen en aanslagen van een groep heilige strijders, *circumcelliones* genoemd (*circum cellas euntes*, 'zij die rondzwerven'), boezemden angst in. Augustinus maakte dat zelf mee, en beschrijft wat de *circumcelliones* allemaal uitspookten. Ze 'voerden verrassingsaanvallen uit op onze bisschoppen tijdens hun reizen, sloegen onze geestelijken op de meest gruwelijke wijze in elkaar, brachten levensgevaarlijke wonden toe aan onze leken en staken hun huizen in de brand'. En het ging van kwaad tot erger. 'Ze slaan ons niet alleen met knuppels, en doden ons met het zwaard, maar ze hebben nu ook een nieuwe, ongelooflijke misdaad bedacht: zuur in onze ogen gooien om ze uit te doven.' In *De Agone Christiano*³ zijn Augustinus' reflecties hierop na te lezen. Ik kom daar straks op terug. Wat de christenen in de Romeinse provincie Africa vooral stak, was de vraag of er voor hen op deze manier nog een veilige plek overbleef om te wonen en gemeenschap te zijn.

Het kwaad op straat

Ook vandaag de dag grijpt het kwaad om zich heen, zij het in vergelijking met de tijd van Augustinus meer figuurlijk en iets minder letterlijk dan toen. Er wordt niet alleen op obscure, extremistische of jihadistische sites over dood en verderf

gespeculeerd, ook in de gewone kranten en tv-programma's, op sociale media en internetfora worden volop apocalyptische ondergangsfantasieën gedeeld. Termen als 'duivels' en 'demonen' buitelen op Twitter over elkaar heen. Spreken over het kwaad is volop gangbaar. Net als rond 1945 is er na 9/11 wereldwijd een piek te zien in het gebruik van termen als 'evil', 'devil' en 'demons'. N-gramanalyses en textmining in Google en delpher³⁵ wekken de suggestie dat die termen zich een tijd lang schuilhielden, maar inmiddels weer helemaal terug zijn in het publieke discours, zowel in het gesecculariseerde Europa als in de Verenigde Staten. In een interview met de rechts-extreme site Breitbart beschuldigt de Amerikaanse president Trump *The New York Times* ervan 'so evil and so bad' te zijn, en zet hij Hillary Clinton als satanist ('devil worshipper') neer.

Ook in Nederland wordt sinds 9/11 vaker gerefereerd aan duivels en demonen, aan kwade krachten, dan in de jaren direct daarvoor. 'Orgies van bloed' als uitdrukking van het menselijke verlangen naar kwaad, trekken zalen vol publiek. Het kwaad is nooit helemaal uit de mode geraakt, denk aan Hitchcock, Edgar Wallace, *Nosferatu* of *Frankenstein*, maar het komt en gaat in golven en we zitten er weer middenin, zoals de n-gram analyses laten zien.

Dit hedendaagse spreken over het kwaad verschilt echter in één belangrijk opzicht met de tijd van Augustinus, of dichterbij huis, met de pieken van de Eerste en Tweede Wereldoorlog: het kwaad is losgezongen van God, van het goede. Het theodicee (de vraag naar het waarom van het kwaad) is volledig gesecculariseerd. Het hedendaagse spreken over kwaad gebeurt in wraakzuchtige en onbarmhartige taal, zonder uitzicht op verlossing.

Er is nog een groot verschil tussen nu en vroegere tijden. Tegenwoordig is voor het kwaad geen plaats in beleid, bestuur en wetenschap. Waar Augustinus, Colijn, of zelfs Den Uyl de burgers van hun land nog een moreel kader boden, zullen (en willen) we dat van huidige bewindslieden niet snel horen. Dat kan komen door wat de Britse publicist Terry Eagleton benoemt als 'een postmodern gebrek aan diepgang om echte destructiviteit' te kunnen begrijpen, maar er is ook een neutraler antwoord te formuleren. Sinds de negentiende eeuw zijn complexe, morele begrippen, zoals het kwaad (maar denk ook aan termen als 'eer', 'zonde', 'vergeving', 'macht', 'oorlog', 'voortgang'), in toenemende mate opgeknepen en opgedeeld in ontelbaar kleine aspecten. Disciplines en subdisciplines in de psychologie, gezondheidswetenschappen en medicijnen, bestuurskunde en criminologie hebben dat wat vroeger simpelweg als 'het kwaad' werd aangeduid, ontleed in zeer precieze, empirisch waar te nemen problemen en seculiere euvels, die met behulp van diezelfde disciplines zijn te verhelpen. En dat is iets om erg blij en opgelucht over te zijn – ik moet er niet aan denken dat we die klok terugdraaien – maar er is wel een kind met het badwater weggespoeld.

Het is natuurlijk juist goed, dat we wonen en werken in landen waar op redelijke, beargumenteerde en rationele wijze wordt bestuurd en onderwezen.

Maar in tijden van crisis en onzekerheid springen onherroepelijk onheilsprofeten in dat gat dat gaapt tussen beleids- en juristenproza enerzijds en alledaagse ethiek en normatieve straattaal anderzijds. Zij voelen zich geroepen de kwade geesten te bezweren. Dat kunnen jihadisten zijn, extremisten, aanhangers van complottheorieën en marginale figuren en groeperingen. Maar spreken over het kwaad is de laatste jaren ook opgerukt in de 'gewone' politieke en publieke arena. Genoeg politici, publicisten en zelfs een enkele predikant durft het inmiddels wel publiekelijk aan om het kwaad te benoemen en de oorzaken aan te wijzen: het is de islam, het zijn de vluchtelingen, de EU, de liberale elites, de 'wegkijkers' die dat gezwel hebben laten voortzweren. En zij voorzien hiermee in een dringende behoefte. De verkiezingswinst voor de Alternative für Deutschland (AfD) is daar eveneens een illustratie van.

Wat deze aanzeggers van het kwade doen is een groeiende groep mensen die dorsten en hongeren naar duidelijkheid, een uitweg bieden uit de gevoelde onzekerheid. Of ze nu lager of hoger opgeleid zijn, minder of meer bemiddeld, veel mensen lijden aan een *need for closure*, de zeer menselijke, psychologische behoefte om in tijden van stress, dreiging en crisis zo snel mogelijk een handzame diagnose te vinden, om vervolgens zelf beter met die situatie van dreiging en onzekerheid te kunnen omgaan. Mensen in stress zoeken naar *coping mechanisms*: manieren om houvast te vinden, grip te krijgen op een materie die een slagschaduw over het eigen welbevinden werpt. Of dat nu gaat om de slagschaduw van terrorisme, van baanonzekerheid en werkeloosheid of de confrontatie met de gevolgen van globalisering op straat, op school of op de werkplek. Spreken over het kwaad, en belangrijker nog, handvatten aanreiken om dat kwade te lokaliseren, te identificeren en vervolgens te neutraliseren is een ijzersterk coping mechanisme. Sterker nog, het legt de aanzegger van dat kwade politiek geen windeieren: wie van de duivel spreekt, is van aandacht verzekerd.

Heimat als coping mechanisme

Een bekend coping mechanisme in tijden van stress en onzekerheid is het zoeken naar snelle, simpele duidingen en oorzaken of zondebokken. Een ander minstens zo sterk mechanisme, is de neiging terug te vallen op de eigen, bekende en vertrouwde gemeenschap wanneer je je bedreigd of onzeker voelt. Daarbij moet worden aangetekend dat datgene waarnaar men verlangt, of waarop men terugvalt, in veel gevallen een *imagined community* of een *imagined tradition* is, iets dat meer in de nostalgie, de verbeelding of de gekleurde herinnering bestaat dan in een geboekstaafd en gearchiveerd verleden. De socioloog Bauman meent dat die verbeelde ideale gemeenschappen tegenwoordig overigens vaker in het

(denkbeeldige) verleden worden gesitueerd, in een retrotopia, dan in de toekomstige utopia.⁴

Om dat verlangen naar een Heimat, als utopia of als retrotopia, uit te leggen, moeten we even een uitstapje maken naar de sociale psychologie, en wel naar de *Terror Management Theory*. Sociaal-psychologen hebben hier sinds de jaren tachtig uitgebreid onderzoek naar gedaan. Die theorie (in Nederlandse vertaling: angst-beheersings-theorie) gaat uit van een conflict tussen het gevoel van eindigheid van een mens en de *drive* om te willen leven. Mensen kunnen het besef van eindigheid en bedreiging beter beheersen en verdragen als ze terug kunnen grijpen op culturele of levensbeschouwelijke wereldbeelden. Die bieden het individu houvast om te bepalen wat waardevol is in een wereld vol dreiging en onzekerheid.⁵ Dit verschijnsel treedt vooral in werking wanneer dat individu direct met sterfelijkheid wordt geconfronteerd, het *mortality salience effect*. Bijvoorbeeld wanneer iemand plaatjes ziet van dood en verderf, zoals van de aanslagen van 9/11. In een proefopstelling werd een aantal mensen in twee groepen verdeeld. De ene groep kreeg een onschuldige film te zien, de andere groep een serie filmopnames van terroristische aanslagen. Uit dat onderzoek bleek dat de groep die beelden van dood en ellende had gezien niet per se banger werd, maar dat deze mensen daarna aantoonbaar positiever werden over hun eigen groep en negatiever over buitenstaanders. Ze reageerden ook sterker op symbolen van hun eigen team of school.⁶ En ze werden conservatiever en gevoeliger voor autoritaire neigingen. Uit ander onderzoek bleek zelfs dat ouders na confrontatie met beelden van de instortende World Trade Towers hun kinderen strenger straffen.⁷ Zo komen we dus in een neerwaartse spiraal terecht. Dreiging leidt tot pogingen die dreiging te beheersen door veel angstvalliger het 'eigene' te beschermen – wanneer nodig met harde hand. Niet alleen tegen de 'buitenwereld', maar dus ook in eigen kring. Een cultuur van de 'strengere, beschermende vader', aldus George Lakoff die dat patroon voor de Verenigde Staten onderzocht.⁸ Maar bij elke cyclus van bezwering daarvan, wordt de scheiding tussen de eigen groep en de vermeende 'anderen' scherper, wordt men strenger en behoudzuchtiger, en moet er meer 'veiligheid' worden geboden.

Als dit zo'n algemeen voorkomend sociaal-psychologisch fenomeen is, waarom verloopt dat proces nu veel sneller dan vroeger, en heeft het een groter effect? Ook vroegere samenlevingen en regeringen grepen immers naar instrumenten van angstbeheersing om de eigen groep, zuil of natie te versterken. Denk aan de angst voor de communisten, of de Russen, in de tijd van de Koude Oorlog.

Er is echter een groot verschil met de situatie van toen. Sinds het einde van de Koude Oorlog zijn de collectieve manifestaties van *terror management* namelijk expansief uitgebreid. Beelden en verhalen van angst en dreiging worden veel sterker door de media uitvergroot. We leven in een mediale wereldsamenleving die gedictieerd wordt door medialogica en de dramatisering van de beeldvorming

en informatievloed om ons heen.⁹ De aanslagen van 9/11 zijn een dramatisch hoogtepunt van die ontwikkeling.¹⁰ Sinds die tijd leven we mediaal gesproken in een toestand van permanente catastrofe¹¹, waarin de *power of nightmares* ons via de media in de ban houden.¹²¹³¹⁴ Die situatie van permanente stress en hyperhysterie houden we zelf mede in stand via social media, twitterberichten en het verspreiden van *fake news*. Zoals u weet doet iedereen mee aan het verspreiden daarvan, daardoor worden dramatische nep-berichten zes keer sneller doorgegeven dan genuanceerd, afgewogen en objectief correct nieuws.

Maar dat is nog niet het hele verhaal. Mensen worden vaker geconfronteerd met angst en geweld, en wel op alle kanalen en zonder censuur. Maar de gevolgen daarvan zouden tot de hierboven beschreven gezinssituatie van hardere straffen of een toename aan het aantal fans van voetbalclubs beperkt hebben kunnen blijven. Iets wordt pas politiek wanneer mensen er een politieke betekenis aan toekennen. Angst en onveiligheid moeten gepolitiseerd en in de markt gezet worden. En dat is de situatie waar we ons in Nederland, en overigens niet alleen hier, maar ook elders in de westerse wereld, in bevinden. We hebben te maken met leiders en regeringen die al te graag en vaak beleid aanbieden op het gebied van veiligheid en risicomijding, daartoe opgeroepen door een samenleving die kampt met een groeiend gevoel van onbehagen en onveiligheid en daartoe uitgedaagd door ondernemers die handelen in dreiging en veiligheid, die hun waren aanprijzen en ons overtuigen dat we hun goederen echt nodig hebben.

Het gevolg daarvan is dat er allerlei groepen en partijen zijn ontstaan die het belang van de eigen gemeenschap te vuur en te zwaard willen verdedigen – soms gedefinieerd als homogene volksgemeenschap, soms wat diffuser als ‘de Nederlandse volksaard’ neergezet. Als antwoord op het verlies aan geborgenheid, globalisering, de vloeibare samenleving, de komst van immigranten, etcetera, wordt het ‘eigen volk eerst’ gepropageerd. Soms zelfs met de even simpele als doeltreffende maatregel van de muur, die niet alleen als metafoor maar ook in werkelijkheid wordt gehanteerd. ‘Bouw er maar een muur omheen’. Om Europa, om Nederland, Israël, tegen Mexico – kiest u maar.

Dat brengt me bij het punt van de Heimat. Tegenover de onveiligheid en het kwade dat van buiten komt en ons bedreigt, staat immers de geborgenheid van het eigen veilige huis. De Heimat, waar alles is zoals het zou moeten zijn, waar harmonie, rust en vrede heerst. Maar waar is die plaats waar geen kwaad heerst? En vooral: hoe kom je er, of hoe creëer je zo'n plaats? Daarvoor moeten we de grens over naar Duitsland, daar hebben ze een antwoord op die vraag bedacht.

Een ministerie voor Heimat

Sybrand Buma had een beetje gelijk, toen hij voorstelde het Wilhelmus verplicht te stellen en kinderen vaker naar het Rijksmuseum te sturen. Maar niet helemaal. Want niet alleen het zingen van liederen of het kijken naar objecten roepen een fijn gevoel op. Ons brein is zo bedraad dat affectie en gevoelens van welzijn sneller worden opgeroepen door plaatsen, geografische locaties, dan door foto's, objecten of geluiden. Neurowetenschappers van de Universiteit van Surrey, Engeland, haalden een serie Britten door de MRI-scan en dit was hun conclusie: ‘topophilia’ blijkt een in het brein aantoonbaar verschijnsel te zijn. Meer nog dan een trouwring of foto's van geliefden roept een geografische *locatie* gevoelens op van geborgenheid, veiligheid, rust en kalmte. Jonge respondenten gaven aan dat hun identiteit het meest door bepaalde plaatsen was gevormd.¹⁵

Ik kan niet beoordelen of dit onderzoek helemaal klopt. Maar hoe dan ook, Heimat is hiermee terug van weggeweest. En dan bedoel ik niet die ontroerende Duitse televisieserie, maar het echte ouderwetse begrip ‘Heimat’, dat onvertaalbare Duitse woord dat zich toch weer net anders verhoudt tot de gangbare politieke categorieën van vaderland, volk en natie. Heimat impliceert niet alleen ruimte, een vorm van herkenning (en dus historische banden, geworteldheid of een zekere tijdelijke continuïteit), maar ook gemeenschappelijkheid en persoonlijke geborgenheid. Heimat kan verbonden worden met een bepaalde streek (Friesland, Limburg), maar ook een reeks gebruiken, een bepaalde gemeenschap of juist met een taalvariant.

Angela Merckels nieuwe Grote Coalitie heeft zelfs een heus *Ministerium für Heimat* gecreëerd, gekoppeld aan het machtige ministerie van Binnenlandse Zaken. Daarbij gaat het niet om een soort ministerie zonder portefeuille, een bonusdepartement dat eigenlijk een lege doos is, maar om een toevoeging aan het zeer substantiële, zwaargewichtige *Bundesministerium des Innern*, dat vanaf nu *Bundesministerium des Innern, Bau und Heimat* heet. Dit ministerie wordt geleid door een Beier, Horst Seehofer, voormalige minister-president van Beieren, voorzitter van de CSU en fanatieke tegenspeler van Merkel binnen het CDU/CSU-verbond. In die deelstaat hadden ze immers al een ministerie voor *Laptop und Lederhose*, zoals het Heimatministerie daar wel geksherend wordt genoemd.

Het nieuwe Berlijnse ministerie voor Heimat weet nog niet precies wat ze gaat doen. Op de website van het ministerie in Berlijn is onder het kopje ‘Heimat’ nog niets te vinden, ‘we zijn nog bezig met dit artikel’, staat er slechts.¹⁶ Omdat het zo'n beladen en omstreden begrip betreft, zullen de analisten daar nog wel even mee bezig zijn. Op de websites van de Heimatministeries in Noordrijn-Westfalen en Beieren is meer te vinden. In Beieren kiest de minister voor *Finanzen, Landesentwicklung und Heimat*, Markus Söder, in zijn eerste Heimatbericht uit 2016 duidelijk voor een strategie die de ontwikkeling van het platteland moet bevorderen.

Negentig procent van Beieren bestaat uit platteland, de meerderheid van de Beierse bevolking woont in kleine dorpjes.¹⁷ Zo voorziet de Heimatstrategie in nieuwe projecten om het platteland beter te ontsluiten, zowel met nieuwe wegen en spoorwegen, maar ook door eindelijk overal glasvezels uit te rollen. Hoe behoud je de schoonheid van het Beierse platteland, maar maak je wel alle Alpenweides per internet bereikbaar – zo iets. Toch is het ministerie een succes. Het heeft er inmiddels aan bijgedragen dat de kloof tussen stad en platteland minder groot is geworden. Söder riep in Neurenberg een dependance in het leven, en verplaatste het ministerie van Gezondheid van de hoofdstad München daar naar toe. Boze Beiers die meenden dat de CSU alleen de metropolen koesterde, werd de wind uit de zeilen genomen. Ook het achterland mag er zijn. Daarnaast riep de CSU-minister in zijn Heimatbericht de burgers ook op mee te werken aan de integratie en opvang van de enorme toestroom aan migranten, waarvan de deelstaat Beieren alleen in 2016 circa 80.000 mensen opving. De bevolking nam daardoor met meer dan 70.000 toe, veel meer dan de jaren daarvoor. Dat vergt veel, van iedereen, zo maakt de minister duidelijk. Maar de Beierse bevolking? Die schaft dat. En wel zonder in bruine retoriek te vervallen, een opmerkelijk succes.

Noordrijn-Westfalen kiest een enigszins andere insteek. Dat blijkt al uit de naam van het ministerie, *Ministerium für Heimat, Kommunales, Bau und Gleichstellung*. En op de website wordt het de lezer expliciet ingewreven: Heimat is niet het idyllische platteland, het is zelfs niet aan één speciaal gebied gebonden (wat het Beierse Heimatbericht nog zo duidelijk onderstreepte):

Nordrhein-Westfalen bietet uns allen eine lebenswerte Heimat im Herzen Europas. Weltoffenheit und Toleranz, Verantwortungsgefühl und Gemeinsinn schaffen einen starken gesellschaftlichen Zusammenhalt – ob in den großen Städten oder in den ländlichen Regionen.

Het doel van de deelstaatregering is het 'Heimat zu stärken', net als in Beieren. Want, 'wo das Heimatgefühl stark ist, fühlen sich Menschen wohl und sicher.' En net als in Beieren wordt daartoe veel in bouw, aanleg van wegen, en ICT geïnvesteerd. Maar anders dan in Beieren zegt de minister in Düsseldorf dat je Heimat niet als exclusieve geografische locatie moet opvatten, maar als een 'gevoel van geborgenheid', dat bestaat in de 'openheid en tolerantie' die zo eigen zou zijn aan het Rijnland. Heimat is dus meer 'innere Heimat', 'ohne innere Heimat hat mein kein Zuhause', staat er uitgelicht op de site – een citaat van de speciaal aangestelde 'Heimatbotschafter'.¹⁸

Uit dit korte overzicht van deze interessante ontwikkeling in Duitsland blijkt al dat je met Heimat totaal verschillende kanten op kunt. In Beieren onderstreept de regering enerzijds de traditionele invulling van Heimat door de schoonheid en waarde van het platteland op te hemelen. Maar een terugval in nostalgie of

conservering van oude gewoontes is dit geenszins. In Noordrijn-Westfalen vult minister Ina Scharrenbach het concept Heimat weer iets anders in: voor haar is het meer een staat van zijn, een bewustzijn van openheid, erbij horen en ontplooiing, en niet zozeer een bepaalde fysieke plaats. In Berlijn neigt Seehofer naar die eerste invulling. En dat zal nog de nodige controverses opleveren. Zijn strubbeling met Merkel over de vraag of de islam ook bij die Heimat mag horen, maakt duidelijk dat hierover het laatste woord nog niet is gezegd, maar hoe dan ook doen de Duitsers er inmiddels alles aan om 'Heimat' als begrip, concept en politiek programma uit handen van bloed-en-bodemadepenten te rukken.

'Belonging & Heimat'

Hoe die Heimat 2.0 praktisch vorm moet krijgen, dat lijkt de vraag te zijn. Meer geld voor duurzame energie, behoud van het landschap en monumenten en uitbreiding van internettoegang – dat is een antwoord. Of, zoals in Noordrijn-Westfalen, geld voor buurthuizen, kerken én moskeeën die in de wijk activiteiten organiseren (wat uiteraard meteen kritiek opleverde). Wat zou het Nederlandse equivalent zijn? Minder toeristen in Amsterdam, een hogesnelheidslijn naar Friesland en meer thuiswerkende forensen? Of juist betere bescherming van de laatste restjes platteland? Of toch de goedkopere oplossingen: Buma, volkslied en een Holland Heineken Huis?

Ik ben er nog niet uit. Is die heropleving en politieke marketing van Heimat een hulpeloze poging van de 'oude politiek' om stemmen op rechts te heroveren? Of is het, hoe onhandig ook, een oprechte poging een tehuis te bieden aan de groeiende groep mensen die zich ontheemd voelen? Eerlijk gezegd hoeft dat er niet zo veel toe te doen. Heimat wordt immers door onszelf gecreëerd, het is *ons* brein dat gaat zoemen bij het plaatje van onze geboorteflat.

Het is hoe dan ook te gemakzuchtig om die nieuwe ministeries weg te honen als Beierse folklore, of Rijnlands postmodern sentimentalisme. Het is een bloed-serieuze poging de Duitse bevolking houvast te bieden in tijden van onzekerheid, het is een aanbod tegen de globalisering en de dreigende gevolgen daarvan. Niet voor niets werden de Heimat-inspanningen van Söder en Scharrenbach populair in de tijd dat Duitsland overspoeld werd door honderdduizenden vluchtelingen. En het lijkt erop dat de Duitsers hiermee een trend inzetten die zich wellicht ook naar andere gebieden uit zal breiden. Wellicht in de hoop het succes van de Oostenrijkse president Alexander von der Bellen te evenaren, die met behulp van een groen-ecologische invulling van Heimat en de schlager *I am from Austria* de presidentsverkiezingen (twee keer) won. In een bewuste tegenstelling tot de extreemrechtse FPÖ zette hij zijn Heimatgevoel neer als een inclusief, en open

aanbod aan iedereen die er zelf bij wil horen en de Oostenrijkse waarden wil onderschrijven.

Die pogingen lijken in Beieren en Oostenrijk goed aan te slaan. Bergweides, chalets en geraniums roepen automatisch wel een gevoel van Heimat op. Maar hoe moet het in Berlijn, Amsterdam of Den Haag? De meeste mensen hebben geen Heimatgevoel meer. Ze worden allang niet meer op het platteland geboren, maar in een flat, en ze zijn zo vaak verhuisd en ontworteld, dat ze dikwijls helemaal geen natuurlijke Heimat meer hebben. Je kiest zelf waar je je gaat settelen, wie je netwerk is, en waar je je thuis gaat voelen.

Maar toch. Mensen willen zich nog steeds ergens thuis kunnen voelen, ook in Nederland. Dus niet alleen politiek, ook sociaal-psychologisch hebben ze een punt daar in Duitsland. Heimat is goed voor het gevoel van *social wellbeing*, mits dit uit de mottenballenkist opgegraven concept niet exclusief en te absoluut wordt ingevuld. Dat blijkt uit diverse andere onderzoeken onder meer uit een project *Belonging & Heimat* door wetenschappers van de universiteiten van Manchester en Cambridge. Het gaat mensen beter als ze zich thuisvoelen op een bepaalde plaats, een verbondenheid voelen met de lijn van de geschiedenis in en om die plaats, en als ze die verbondenheid ook herkennen in een netwerk van vrienden, familie, gelijkgezinden of gewoon aardige buurtgenoten om hen heen.¹⁹

Geen wonder dat de stromen vluchtelingen en migranten tot in het tweede, derde en vierde geslacht de trauma's van ontworteling, angst voor oorlog en verdriet om de verloren Heimat met zich meedragen en soms zo slecht aarden in hun land van aankomst. Geen wonder ook dat burgers van dat land van aankomst soms niet weten hoe ze met die nieuwkomelingen, of hun kinderen en kindskinderen moeten omgaan. Ze hebben geen besef van wat ontworteling inhoudt, en hoeveel tijd, moeite, en liefde het kost om elders weer een thuis op te bouwen en lid van een gemeenschap te worden. Vlucht en verdrijving zijn constanten in de wereldgeschiedenis, ook in die van Nederland. Net als de geschiedenis van opvang en integratie. Pijnloos gaat dat allemaal niet. Het zou al helpen als daar in een soort nationaal rouwproces over gesproken kan worden: dat het onverteerbaar is wanneer migranten of asielzoekers die hier gastvrijheid ontvangen, daar toch minder dankbaar voor zijn en gefrustreerder blijken dan we hadden verwacht.

En dat het nog onverteerbarder is wanneer een vluchteling die zijn leven heeft gewaagd in de oversteek naar Europa alsnog moet vrezen voor intimidatie van boze burgers die niet wensen te delen.²⁰

Heimat – een betekenisgeschiedenis

Voordat we nader op de rol van Heimat als antwoord op het verlangen naar veiligheid ingaan, moet er eerst nog even een korte geschiedenis van de betekenis van het begrip zelf worden gegeven. Want wat is Heimat precies? Het is sowieso een typisch Duits woord, dat eigenlijk geen equivalent in een andere taal heeft. Heimat komt van 'Heim', huis, maar heeft in de verbinding met '-at' ook een geografische aanduiding gekregen: het is de plaats waar je huis staat. In het vroege gebruik had Heimat bovendien een erfrechtelijke component. Heimat, dat was je erfgrond, de grond waarop het huis van je voorouders stond, en dat jou rechtens toebehoorde. Patria, het Latijnse woord dat tot die tijd in officiële documenten werd gebruikt, heeft die connotatie alleen met een bepaalde toevoeging. Patria betekent vaderland. Patria naturae was het land waar je werd geboren; patria iuris het land waar je rechten (als burger, als soldaat met een pensioen) had.²¹

Toen in de negentiende eeuw de begrippen 'volk', 'natie' en 'staat' als politieke categorieën opkwamen, werd Heimat in Duitsland steeds populairder. Tegenover het steriele concept 'staat', of het te moderne, verlichte of rationele Franse begrip 'nation' plaatsten de Duitsers hun idee van 'Volk' en van 'Heimat'.²² In deze eeuw kreeg Heimat ook die driedubbele betekenis die het vandaag nog steeds heeft. Heimat is immers de ruimte en plaats waar iemand is geboren, het is tevens de plaats waar iemand via de lijn van de geschiedenis, dus in de tijd, aan verbonden is (via voorouders of gemeenschappelijke voorgeschiedenis), maar het is bovenal de plaats waar iemand zijn sociale tehuis vindt, waar gemeenschap bestaat en waar iemand door zijn sociale bindingen wordt beschermd en geborgenheid vindt. Ruimte, tijd en gemeenschap, dat is de drieslag die Heimat zijn eigen kleur, reuk en smaak geeft.²³

In deze traditie stond ook Guillaume Groen van Prinsterer. Zijn *Handboek der geschiedenis van het vaderland* uit 1846 creëert een heel sterk gevoel van vaderlandse verbondenheid met de geborgenheid van de christelijke cultuur en traditie. Twee citaten die Groens historische benadering onderstrepen:

Ik heb met ingenomenheid opgetekend hoe de waarheid in CHRISTUS zich ook op Nederlandse bodem krachtig betoond heeft ter nederwerping van de sterkten, waarachter bijgeloof en ongeloof zich hadden verschanst, en hoe, ondanks moordzieke dweepzucht, in het bloed van martelaren en geloofshelden de grondslag gelegd is van een Republiek, klein in omvang en die straks voor eiken vijand scheen te moeten zwichten, en die echter haar vlag op alle zeeën wapperen, haar gezag, wijd en zijd, in alle wereldstreken eerbiedigen deed, en de aanzienlijkste Mogendheden in rijkdom, in vermogen, in beslissende invloed op het lot van Koningen en Volken, minstens geëvenaard heeft.²⁴

En:

Het is de kortzichtige sterveling niet vergund, in ijdele waan, de raadsbesluiten Gods vooruit te lopen en de sluier op te heffen die Hij over de geheimenissen van het wereldbestuur gelegd heeft. Maar het is de gelovige en ootmoedige Christen evenmin vergund het oog te sluiten voor de lichtstralen waarin, bij de wonderen der historie, de glans Zijner volmaaktheden schittert. Dat de liefde en de rechtvaardigheid Gods zich aan de Natiën in de wegen Zijner Voorzienigheid niet onbetuigd liet; dat de lotgevallen van het Vaderland de kracht der toezegging: „Die Mij eren zal Ik eren” hebben getoond en bevestigd, ook deze waarheden behoren uit de kring der gebeurde zaken waarin wij bij uitnemendheid voegen, niet te worden geweerd. Het zijn de doorlopende feiten, het merg en gebeente waardoor het gestel samenhangt en vastheid verkrijgt; de levensgeesten door wier adem het dode lichaam der Historie beziel wordt.²⁵

Groen betrok zijn heilshistorische bespiegelingen op het ‘vaderland’, en had verder voor folklore (behalve vlagvertoon en volksliederen) weinig geduld. In Duitsland werd de Heimatbeweging in de 19^e eeuw veel vaker aan ‘volk’ of aan een regio (provincie, streek) en haar gebruiken gekoppeld. Ze werd des te invloedrijker, naarmate de verstedelijking en de industriële revolutie zich doorzetten. Met de ontworteling van de moderne mens, begon hij zijn Heimat meer te koesteren, aldus de socioloog Werner Sombart in 1931.²⁶

Dit zeer romantische begrip werd al in de negentiende eeuw ex negativo gedefinieerd tegen alles wat vermeend *heimatlos* was: tegen het internationale jodendom, tegen de internationale arbeidersbeweging. Die pervertering kreeg in de twintigste eeuw steeds racialere en biologischer trekken. Alles wat nog zo loffelijk en verheven in de Duitse kunst en literatuur werd bezongen, werd door de nationaal-socialistische toeëigening van het begrip ten diepste bezoedeld. Plaats werd *Lebensraum*, tijd werd het Duizendjarige Rijk en gemeenschap werd de zuivere *Volksgemeinschaft*. Voor eenieder die hier anders over dacht, een andere huidskleur, afkomst of religie had, was geen plaats meer behalve dan als slaaf, kanonnenvlees of als brandoffer. De Heimatbeweging raakte onlosmakelijk verbonden met het bloed- en bodemdenken dat in de Holocaust onttaarde.²⁷

Geen wonder dat in de decennia na de Tweede Wereldoorlog geen enkele erkende politieke partij iets met Heimat wilde doen. Op links gold Heimat als taboe. Het ging bovendien immers om de internationale arbeidersklasse, om het marxistische universalisme. En daar paste geen *Nationalstolz* bij. Heimat, dat was ‘zeker de mooiste benaming voor achterlijkheid’, aldus de West-Duitse auteur Martin Walser.²⁸ Op rechts had je de *Heimatvertriebenen*²⁹, die uiteindelijk bij de CSU hun politieke thuis vonden. Maar een recht op terugkeer, of een recht op herovering van Heimat

kwam er niet. Niet in Duitsland, en niet in VN-verband (alleen een recht om van deportatie, verdrijving en statenloosheid gevrijwaard te blijven).³⁰ Met Nietzsche, Sartre en Camus beleed de protestgeneratie het einde van God, gebod en gezag met als enige horizon het naakte bestaan van de individuele mens. De mens als Sisyphos, dan wel als Prometheus vond nergens een echt tehuis meer. Thuis voelen dat deed je op het monument op de Dam, in een kraakpand of met behulp van LSD. Heimat werd vervangen door individuele ontplooiing en autonomie, eventueel wat revolutie.³¹ Later verwaterd tot het postmoderne overal en altijd ‘jehzelf kunnen zijn’.

Het verwondert niet dat nog geen decennium nadat westerse intellectuelen zowel het einde van de natiestaat als het einde van de geschiedenis proclameerden er extremisten en terroristen opstonden die toch weer met een romantisch negentiende-eeuws idee van Heimat op de proppen kwamen. Maar dit keer als Kalifaat. Geen bloed, wel bodem, en vooral veel godsdienst.³² Heimat werd vereenzelvigd met ‘heilstaat’ en geprojecteerd op het eschatologische lapje grond rond Dabiq, in Syrië en Irak. De Führer was een Kalief. En tegelijkertijd met die jihadistische strijders voor een Heimat in het Kalifaat bleken er ineens in Europa ook overal nog ouderwetse rechtsextremistische Heimat-fascisten rond te spoken. Van NSU tot English Defense League.

Naast deze extreme en marginale Heimat-verdedigers bleek ook een grote middengroep te zijn die hongerde en dorstte naar meer eigen volksgemeenschap. Dat uitte zich in vlagvertoon, (in het echt of in een twitterlogo), demonstratieve omarming van liefst enigszins controversiële gewoontes en gebruiken en de komst van populistische partijen. Overigens opmerkelijk dat geen partij zich nog heeft ingezet voor de herinvoering van palingtrekken of klootschieten.

Heimat als verlies

De vraag dringt zich daarom op: wat is hier aan de hand? Waarom heeft die heropleving van Heimat zoveel succes?

Dat antwoord is niet zo moeilijk te geven. Heimat biedt het een oplossing voor het verlangen naar veiligheid. Het omlijnt de eigen veilige thuishaven, en identificeert en localiseert het kwaad daarbuiten. Het biedt houvast en geborgenheid door de kloof met het andere, met de ander uit te diepen. Het is ‘de plek waar geen kwaad is’, ons toevluchtsoord of bolwerk.

Tegelijkertijd klopt daar natuurlijk feitelijk helemaal niets van. Vrijwel niemand wil terug naar zo’n absolutistische invulling van Heimat. Iedereen wil snel en goedkoop naar Griekenland kunnen vliegen, pizza kunnen eten en per internet al het wereldnieuws kunnen volgen. Niemand kiest voor een verblijf in een

Heimatmuseum en laat zijn kinderen dagelijks oud-Hollandsche gezangen zingen. Heimat is voor de meeste mensen toch een abonnement op de plaatselijke sport-school, of de dagelijkse forensengang naar kantoor (dat in net zo'n anoniem flatgebouw is gehuisvest als de werknemer zelf). Voor veel jongeren is Heimat de app-groep in hun iPhone, waar ze hun eigen avatar kunnen zijn, volledig geschapen naar eigen wens en perfectionistisch ideaalbeeld.

Als er één terugkerend motief is, is dat de Heimat moet worden beschermd. Tegen de veelvoud aan dreigingen. Fijnstof tast ons flatleven aan. Cambridge Analytica en Facebook hebben allang je internetidentiteit gestolen. De migranten gaan nooit meer weg. Dat museum van de Vaderlandse geschiedenis zal er nooit komen. En de Efteling is veel te duur voor gewone gezinnen.

En die andere invulling van Heimat, zeg maar de Noordrijn-Westfalense, waar openheid en tolerantie worden gepredikt? Ook die is gemankeerd. Dat is in Nederland immers de plaats waar alles om het vrije autonome individu draait. Waar je zelfmoordpoeder kunt slikken, van het ene in het andere festival kunt rollen en je eigen gender bepaalt. Dit Heimatbegrip biedt ultieme vrijheid, maar levert geen geborgenheid of gemeenschap. Het kan ontaarden in Heimat zonder zorg of verantwoordelijkheidsgevoel voor de ander. En dat laatste is precies datgene waarnaar zoveel mensen juist snakken.

Precies dit gevoel van verlies en gebrokenheid inspireert die andere groep mensen tot de meest fanatieke, hartstochtelijke en soms zelfs waanzinnige pogingen zich aan hun gevoel van Heimat vast te klampen. Of het nu om de voorvechters van Zwarte Piet en het Wilhelmus gaat, of om de pleitbezorgers van 'eigen volk eerst' die in het opkomen voor hun eigen 'huis' het liefst alles wat vreemd en anders is de deur wijzen.³³

In de pijn van het verlies openbaart zich de waarde van het verlorene. Herman van Rompuy voelde die pijn van moderne burgers-op-drift enigszins aan toen hij in 2014 in zijn dankrede bij het in ontvangst nemen van de Internationale Karelsprijs benoemde dat de Europese integratie altijd een zaak van 'ruimte' was geweest: van het creëren van een 'binnenruimte' zonder grenzen, om handel, verkeer en investeringen te bevorderen. Maar de Europese Unie was, druk met het eenmaken van de 'ruimte', vergeten zich 'van haar beschermende kant' te laten zien. Burgers voelen zich meegezogen in de golven van globalisering, weggespoeld en ontheemd, in eigen land, en in Europa. De Unie was er niet alleen voor 'bewegers', de internationale en cosmopolitische elites, maar had er en zou er ook moeten zijn voor de 'blijvers'. Of misschien had Van Rompuy moeten zeggen voor 'de mensen die zich ergens thuis willen voelen en zich ergens aan vast willen klampen'.³⁴

Vorbij, vorbei, o, en voorgoed vorbei

Een antwoord op de vraag naar het wáár van onze Heimat is dat die pas ontstaat uit een gevoel van verlies, gebrokenheid, en een verlangen. Je verlangt immers niet naar iets dat je hebt. Heimat is het doel van die onvervulde verlangens, de projectie van het eindpunt van onze zoektocht. Heimat is het verlangen naar de volledige geborgenheid van de moederschoot, de verborgen toegang tot het paradijs die – de romantici wisten het al – alleen in dromen en verhalen te vinden is.

Is dat dan het enige antwoord dat te geven is? Dat Heimat slechts te vinden is in het nooit vervulde verlangen, in die herinnering aan dat wat nooit zo was? In de woorden van J.C. Bloem:

En zullen we, in de wervling van den tijd
En de vervoeringen, die niet bekliven,
Indachtig aan onze oude dagen blijven
Met onvergankelijke aanhankelijkheid.

Tot aan het zwichten en het laatst getij,
Wanneer de wereld één wordt met het duistren,
En wij de niet te hooren woorden fluïstren:
Vorbij, vorbei, o en voorgoed vorbei.³⁵

Niet weinigen zullen hier toch wat troost in vinden, in die literaire zoektocht naar de 'blauwe bloem' van een geromantiseerd verleden. Of in de filosofische bespiegelingen over het 'nooit meer' en 'nog niet zijn' van filosofen zoals de neomarxistische denker Ernst Bloch. Die was joods en schreef na zijn vlucht uit nazi-Duitsland naar de Verenigde Staten het meesterwerk *Das Prinzip Hoffnung*. Daarin omschrijft hij Heimat als volgt:

Der Mensch lebt noch überall in der Vorgeschichte, ja alles und jede steht noch vor Erschaffung der Welt, als einer rechten. Die wirkliche Genesis liegt nicht am Anfang, sondern am Ende, und sie beginnt erst anzufangen, wenn Gesellschaft und Dasein radical werden, das heisst sich an der Wurzel fassen. Die Wurzel der Geschichte aber ist der arbeitende, schaffende, die Gegebenheiten umbildende und überholende Mensch. Hat er sich erfasst und das Seine ohne Entäusserung und Entfremdung in realer Demokratie begründet, so entsteht in der Welt etwas, das allen in die Kindheit scheint und worin noch niemand war: Heimat.³⁶

Ook dat is een spannend, universalistisch, en tegelijk zeer utopisch visioen.

Maar daar moet je je politiek wel bij thuis voelen. Een meer antropologisch-evolutionaire benadering biedt Helmuth Plessner, die in de 'excentrische positionering' van de mens zijn wezen ziet. Anders dan de dieren die op grond van hun instinct automatisch weten waar ze thuis horen, en in welke biotoop ze het best gedijen, heeft de mens nergens een specifiek biologisch thuis. De mens past zich over het algemeen dan ook niet aan de wereld aan, maar zorgt ervoor dat de wereld zich naar zijn wensen voegt. De mens is voortdurend bezig met die *Beheimatung*, de creatie van geciviliseerde, comfortabele leefruimtes. En is daar nooit klaar mee.³⁷

Het einde van het kwaad

Er is evenwel ook nog een ander antwoord te vinden op de vraag hoe en waar we in onze gure tijden toch een ruimte van veiligheid kunnen creëren. Dat antwoord kijkt juist vooruit en omhoog. Maar om dat antwoord te volgen, is wel een sprong in het diepe nodig.

Dat is de sprong in de diepte van geloof en hoop die niet met verstand en rede op te meten is. Want Heimat is daar waar we elkaar aanspreken op het einde van het kwaad. Dat vergt een iets langere toelichting.

De hulpeloze pogingen van de Duitsers om een Heimat 2.0 te ensceneren zijn ondanks de te verwachten kritiek toch een bewonderenswaardig initiatief. Er wordt tenminste getracht het eenzijdige, simplistische en onbarmhartige populistische ophitsen van groepen tegen elkaar te doorbreken. De Duitse en Oostenrijkse burgers laten het spreken over het kwaad, of het claimen van Heimat, niet aan de onheilsprofeten over. Zij beseffen dat er dringend behoefte is aan een reflectie op het eigene, die aanhaakt bij de dorst naar troost, uitkomst, redding, en die niet zelf verzandt in demonisering. Maar die ambtelijke en bureaucratische pogingen om Heimat per ministerieel decreet te faciliteren hebben wel meer substantie nodig. Een betere onderbouwing. Anders blijft het bouwen op los zand.

Laat ik een poging doen, oude, en eerbiedwaardige, maar ook modernere interpretaties van die christelijke traditie te laten spreken. Zowel over kwaad, als over Heimat. In mijn boek *Heilige strijd* heb ik uiteen gezet dat er vanuit de christelijke traditie allerlei soorten antwoorden beschikbaar zijn op het verlangen naar veiligheid. Centraal en cruciaal in die antwoorden is dat er weet is van een 'einde aan het kwaad'. De stap naar Heimat ligt nu voor de hand. Kan Heimat inderdaad vanuit de christelijke traditie zo worden opgevat dat dat wellicht ook een 'plek' is waar 'geen kwaad meer is'?

Augustinus heeft aan de uitwerking van die belijdenis van het einde van het

kwaad fundamenteel bijgedragen. Hij zag, komend uit de school van de neoplatonisten, het kwaad als een toestand van imperfectio hominis. Hij had daar drie gedachten over. Ten eerste was het kwade dus inderdaad een vorm van onvolkomenheid. Die onvolkomenheid ging verder dan alleen een afwezigheid van het goede. Augustinus introduceerde het leerstuk (theologoumenon) van de erfzonde. Dat is zijn tweede punt: de schepping was volgens hem goed. De kosmos berustte op de weloverwogen en gewilde orde die God erin had gelegd. In die oorspronkelijke orde, de iustitia originalis, was de mens volkomen en met al zijn verlangens gericht op God. Hij bewoonde de aarde in het paradijs. Zijn Heimat was bij en met God. Maar de mens had die orde doorbroken en was sindsdien, aldus de kerkvader, in zonde geboren vanaf het moment dat hij ontvangen werd. Leven met de erfzonde betekent dat de mens alleen nog maar op zichzelf is gericht (incurvatus in se). Daaruit vloeien alle zondige daden voort. Tegelijkertijd is die mens verblind.³⁸ Hij denkt autonoom te zijn en zichzelf te kunnen ontplooien maar ziet over het hoofd hoe zwak en gebrekkig zijn bestaan en wezen zijn. De 'satan' is in deze context de 'aanklager', die de mens voortdurend met zijn tekorten confronteert en hem voorhoudt dat God niet van hem kan houden (of: dat de mens God niet nodig heeft).³⁹ Die aanklager is degene die de mens afhoudt van omkeer en terugkeer naar God en die daarmee de mens in zijn zondige toestand wil vasthouden. Maar, dat is het derde en meest cruciale aspect: de mens kan zich uit die staat van gebrekkigheid en onvolkomenheid laten bevrijden als hij zich weer toewendt en overgeeft aan het goede, dat alleen in God is. In die spanning tussen het kwade dat alle generaties van de mensheid doortrekt en het goede dat hem omringt en een appèl op hem doet, leeft de mens zijn broze leven. 'Gods dienaren gebruiken het goede van deze aarde als vreemdelingen, zonder dat zij er zich door laten vasthouden, terwijl het kwade hun tot beproeving of tot verbetering dient'.⁴⁰

Kortom, er is zoiets als een 'val van de Heimat', van de teloorgang van een plaats van ultieme geborgenheid. Maar is daarmee het hele idee van Heimat ook uitgewist? Voor eeuwig en altijd bezoedeld? Was het een scheppingsgave die teloor is gegaan?

De eerste straf die God uitdeelde aan de gevallen mensen Adam en Eva was de straf van de verdrijving uit het paradijs. Daarmee verloren ze de ultieme plaats van geborgenheid en eenheid met hun Maker. Maar ook buiten het paradijs was er een residu van Heimat. Adam en Eva's zoon Kaïn kreeg immers een straf opgelegd die resulteerde in de verbanning van huis en haard.⁴¹ Dat impliceert dat iets was op aarde dat verloren kon gaan en dat waardevol was. Daarna volgt het Oude Testament hele stammen op de voet op weg heen, of terug, naar hun 'belofde land'. Jahweh sloot met Abraham een verbond, en leidde later het volk Israël uit Egypte terug Kanaän. De oorspronkelijke Heimat was verloren, maar de mens kon ook na de zondeval niet zonder thuisland, en kwam daar soms ook letterlijk dicht bij in de buurt.

De crux is hier dat die Heimat ook op aarde ondanks alle verlorenheid tóch weer teruggevonden kon worden, maar dan niet op eigen menselijke kracht, maar alleen door Gods reddende hand. Dan kon het volk Israël uit de vloek van de heimatloosheid uit komen. Maar ook alleen dán wanneer het volk zich aan alle verordeningen hield. Heimat werd een plaats waar in ieder geval met meer of minder succes tegen het kwaad gestreden kon worden. Wet, recht, religieuze onderwerping en de zegen van de Heimat waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Wanneer het volk dat verbond vergat, eindigde het in ballingschap. Vandaar dat er in het Nieuwe Testament een nieuwe Mens nodig was. Alleen die nieuwe Adam kon de wereld van die vloek van de heimatloosheid verlossen. Daar is nog veel meer over te vertellen. Maar vanaf dat moment waren de volgelingen van Christus, de christenen, burgers van twee werelden, van de aardse én de hemelse stad.⁴²

Zoals Augustinus het formuleerde:

God, de bovenal wijze Schepper en bovenal gerechte Ordenaar van alle naturen, heeft het sterfelijk geslacht van de mensen geschapen als het schoonste sieraad van de aarde en Hij heeft aan die mensen bepaalde goede dingen geschonken die passen bij dit aardse leven, te weten de tijdelijk vrede – naar de beperkte maat van het sterfelijke leven –, een vrede die bestaat in welbevinden en lijfsbehoud en in de gemeenschap met hun eigen soortgenoten.⁴³

En:

De hemelse stad, of liever dat gedeelte van de hemelse stad hier in de sterfelijke wereld in den vreemde verblijft en uit het geloof leeft, is [...] genoodzaakt van die aardse vrede gebruik te maken, totdat die sterfelijke wereld voorbij zal zijn. En zolang zij in de aardse stad haar leven in den vreemde als dat van een gevangene doorbrengt, na wel reeds de belofte van de verlossing en de gave van de Geest als onderpand te hebben ontvangen, heeft zij er dus geen bezwaar tegen gehoorzaam te zijn aan de wetten van de aardse stad, waardoor datgene wordt geregeld wat geëigend is om het sterfelijke leven in stand te houden.⁴⁴

Augustinus' inzicht is nog steeds een belangrijk fundament onder de christelijke plaatsbepaling. Zoals de theologe Petruschka Schaafsma het zegt, in navolging van Karl Barth en Paul Ricoeur: het kwaad is enerzijds iets 'dat er niet zou moeten zijn en waartegen de mens zich moet verzetten'. De aarde had een plaats horen te zijn waar geen kwaad heerste. Maar: 'Anderzijds impliceert deze beëindiging

[van het kwaad] door God een radicale kritiek van de menselijke vermogens het kwaad te doorgronden of te controleren.'⁴⁵ Het slechte nieuws is dus dat het kwaad er is, als iets absurds in de zin dat het nooit zo bedoeld was. Het is ook iets dat boven de mensen uitstijgt. Mensen hebben zelfs grote moeite dit kwaad te kennen, laat staan het te controleren. Er moet dus een radicale oplossing komen voor dit kwaad. Het goede nieuws is dat die oplossing denkbaar is, zij komt voort uit de voorstelling dat God het kwaad beëindigt. Dat einde van het kwaad, van de chaos en onzekerheid, kan door mensen worden geanticipeerd en gesymboliseerd, maar het moet door God worden gerealiseerd. Vandaar die titel (van mijn essay): *Heilige strijd*. Dat kan alleen Gods strijd zijn. Nooit die van mensen.

Onze eigen strijd

Maar hoe zit het dan met Heimat? Is de strijd voor het einde van het kwaad dan een puur geestelijke, en zijn wij slechts burgers van de stad Gods? Kan Heimat dan niet meer als aardse, geografische ruimte worden gedacht?

Terug naar Augustinus. De mensen in Noord-Afrika voelden zich verward en alleen gelaten in een tijdvak waarin de orde van het Romeinse Rijk langzaam uiteen rafelde. Ze durfden bijna hun huizen niet meer te verlaten, want langs de wegen lagen terroristen en ander gespuis op de loer. En ook over hun woonstee in Africa maakten ze zich zorgen: zouden ze er wel veilig kunnen blijven wonen? Wat zette Augustinus daar tegenover? 'De overwinningskrans wordt alleen maar beloofd aan mensen die strijden', zo hield hij zijn toehoorders voor. Hij bood ze geen onthechte, abstracte troost, maar kwam met beelden uit de sport, door te wijzen op de inspanningen die een hardloper, worstelaar of vuistvechter zich getroost.

Wat was dat dan voor strijd waartoe Augustinus opriep? Was het de bedoeling dat de christenen terug moesten vechten, hun huis en haard en gemeente metterdaad moesten verdedigen? Nee, niet in de eerste plaats. Augustinus zag heel scherp dat het kwaad rondwaarde, op straat, in de stad. Het was ook prima dat de Romeinse ordebewakers tegen deze bendes optraden. Natuurlijk moesten de circumcelliones tot rede worden gebracht, zelfs als er soms gemarteld werd. Maar die wereldse strijd tegen het concrete gevaar van de circumcelliones was niet afdoende. Augustinus koos ervoor om zijn gemeenteleden aan te spreken op het kwaad in hun eigen ziel. De ware strijd, die de erekrans oplevert, dat is de innerlijke strijd tegen de verkeerde begeerten van het hart. En het was de taak van de kerk om dat, gebaseerd op zorvuldige bijbeluitleg, aan de gelovigen uit te leggen. Die strijd kon namelijk maar op één manier gevoerd worden: vanuit liefde. Niet eigenliefde, maar Gods liefde. De liefde van Christus was het enige ware wapen waarmee een mens zich goed toegerust wist voor de strijd.

Die strijd zal hier nooit ten einde zijn gestreden. De ware Heimat, daar waar geen kwaad meer is, is volgens Augustinus hier niet te vinden. Dat is iets anders dan de in kunst en literatuur wel bezworen innerlijke Heimat. Dat is een puur subjectief, door onze sentimenten en ons bewustzijn gegeneerde staat van zijn. Augustinus predikte geen mindfulness die het duister bezweert. Hij had het over een werkelijke plaats waar het kwade niet meer heerste, en waar het onrustige en angstige hart eindelijk rust vond: de stad van God.

Maar, zal iemand opwerpen, is dit dan toch een soort 'stil maar wacht maar alles wordt nieuw'? Is inkeer en bezinning het enige dat we vanuit een christelijke visie op veiligheid en het einde van het kwaad de mensen te bieden hebben? Een beetje in lijn met het refrein uit dat mooie kerklied 'Door de wereld gaat een woord': 'Here God, wij zijn vervreemden, door de luist'ren naar Uw stem. Breng ons saam' met uw ontheemden naar het nieuw Jeruzalem'.⁴⁶ Dat zijn troostrijke woorden. Maar er is gelukkig veel meer te melden. Augustinus riep zijn gemeente niet op *Weltverneiners* te zijn, wereldmijders die hun heil zoeken in een *innere Emigration*. Dat was een weg die volgelingen van Augustinus in de eeuwen daarna wel insloegen: weg van alle onrust en oproer kozen ze voor een stil en beschouwend leven in het klooster, bijvoorbeeld. Tegenwoordig kan dat de vlucht in de beschermde zuil zijn, de exodus uit de stad naar het platteland, of van de ghettoflat naar de villawijk (voor wie dat kan betalen). Daar hoeven we niet onze neus voor op te halen. Misschien verhuis ik zelf ook nog wel eens naar Putten. Om de heilige strijd te kunnen voeren, is kracht nodig, moeten we kunnen recuperen en uitrusten van al die aanvallen van de boze. Maar daarna moet en kun je het strijdtoneel weer betreden. Zo onthecht was Augustinus niet dat hij in zijn ontheemd-zijn het 'heem', het aardse huis opgaf of vergat.

Augustinus keer terug naar zijn Heimat

Augustinus was zelf ook een paar jaar van huis weggeweest. Hij was naar Milaan vertrokken, om daar orator en leraar te zijn. In een prachtige villa dacht hij na over de wereld, over God, over goed en kwaad, samen met vrienden, en met zijn moeder met wie hij zeer verbonden was. Hij maakte er ook een spirituele crisis en bekering door. Hij verloor er bovendien later ook zijn moeder. Maar daar, in die villawijk beseftte hij ook dat hij terug moest. Dat zijn Heimat op hem wachtte. Hij was geen wereldmijder, geen christelijke variant op de *vaterlandslose Gesellen* van het socialisme. Hij was evenmin een kosmopoliet die het eigen provinciale nest versmaadde. In *Confessiones* beschrijft hij zichzelf meermaals als 'een verloren zoon', bekeerd van zijn eerdere dwaalwegen, die ver weg in 'exil' zich geroepen voelde om terug te keren naar zijn Heimat.⁴⁷

Zoals Augustinus in *De Civitate Dei*, in zijn meesterwerk, weergaloos onder woorden bracht, is er wel degelijk een aardse Heimat. Die moeten we ook koesteren en respecteren als gave van God. Met de Schepping stelde God de mens immers op een bepaalde plaats als bewoner, als rentmeester aan. Daar hoorde hij thuis. Maar die mens heeft het paradijs door eigen toedoen verlaten, is er zo gezegd uitgegoot. De zondeval drukt zich sindsdien uit in een onstilbaar verlangen naar thuis. Welke aardse woonstee iemand ook heeft, vanwege geboorte en afkomst of door eigen keuze, ze zal altijd gekenmerkt worden door verlies. 'De vrede hier, zowel de gemeenschappelijke als onze eigen vrede, is echter van dien aard, dat ze eerder vertroosting in de ellende dan vreugde in de gelukzaligheid is.'⁴⁸

Augustinus had niet zulke romantische voorstellingen van zijn Noord-Afrikaanse geboortegrond. Sterker nog, het was zoals gezegd een aangevochten stukje Romeins Rijk. Augustinus wist heel goed dat Heimat een zeer ambivalent begrip is, en welk strijdperk hij in Africa weer zou betreden. Zijn 17-jarige zoon zou kort naar zijn thuiskomst in Thagaste sterven. Maar Augustinus draaide het om. Wij moeten ons heil niet van de Heimat verwachten. Het is andersom: wij kunnen ondanks, of door alle aanvechting en strijd heen, iets van het hemelse heil in onze Heimat door laten schijnen.

Beheimatung

Augustinus ging terug naar dat roerige Africa. Want daar was hij toch het meeste thuis. Ondanks de donatisten, terroristen en overige rovers. Dat kwam omdat dat de plaats was waar hij zelf was geroepen zijn heilige strijd te strijden, en daar alvast tekenen van Gods Koninkrijk op te richten (door bisschop te worden en zijn gemeente te hoeden). Dankzij Christus' overwinning op kwaad en dood had de mens niet alleen toegang tot het eeuwige leven en tot het hemels Jeruzalem. De Opstanding kleurde ook het aardse leven nieuw in. Met andere woorden, het is niet alleen de mens die de Heimat nodig heeft voor zijn sociale welzijn. Het is ook omgekeerd: onze Heimat heeft ook ons nodig om werkelijk Heimat te worden, voor onszelf en de mensen om ons heen. In de spiegeling van het Hemelse Jeruzalem kan ook de aardse gebroken Heimat glans krijgen. Die glans licht soms op in de straat waar je woont, als tussen de stoeptegels vingerhoedskruid opschiet. Je vindt hem ook in de gezichten van de mensen die je groet.

Opmerkelijk genoeg wordt dit theologische inzicht gestaafd door de Britse onderzoekers van het project *Belonging & Heimat*. Ook zij kwamen tot de conclusie dat er een manier is voor mensen om op verstandige wijze aan hun *Beheimatung* bij te dragen. In tijden waar de woon- en verblijfplaats voor veel mensen voorlopig,

individualistisch en onvoorspelbaar is, zo stellen zij, wordt dit gevoel van geborgenheid nog het best benaderd en gereconstrueerd wanneer mensen voelen dat het er op de plek waar ze leven eerlijk aan toe gaat. Dat hen recht wordt gedaan. Die vroegste herinneringen van geluk en geborgenheid (wanneer iemand tenminste niet door zijn of haar jeugd getraumatiseerd is geraakt) impliceren immers dat je er mocht zijn, en ook billijk werd behandeld. Heimat is dus waar mensen het eerlijkst met zichzelf en de anderen kunnen leven. In dat antwoord zit inderdaad die drieslag van gemeenschap (eerlijk met elkaar omgaan), ruimte (het is ergens, op een concrete locatie waar mensen wonen), en er bestaat een geschiedenis van recht en gerechtigheid die voor mensen als traditie te herkennen is.⁴⁹

Dat is dus een echt, Augustiniaans, en zeer bijbels antwoord op het verlangen en het einde van het kwaad. De plaats waar dat verlangen voorlopig gestild kan worden, is de plaats waar we met elkaar belijden, geloven en hopen op nieuw leven. Je zou die Augustiniaanse invulling van Heimat kunnen zien als een combinatie van Beiers respect en waardering voor land en natuur, voor afkomst en herkomst. Maar met daar bovenop een forse dosis Rijnlandse openheid en inclusiviteit voor eenieder die mee wil doen. Tegelijkertijd is *Beheimatung* geen gezellige barbecue. Er zal gestreden moeten worden tegen de kleine vossen die de wijngaard bederven. En er zal altijd een waas van verlangen en melancholie overheen blijven liggen.

En dat is ook goed. Zodra dat verlangen wordt ontkend, zodra we menen zelf een toren tot in de hemel te kunnen bouwen en het kwaad te hebben overmeesterd, vreet het ons van binnenuit op. Wanneer Heimat wordt verabsoluteerd, wordt het geen haven van geborgenheid, maar een exclusief ghetto of een etnisch mausoleum. De angsten, onderlinge spanningen en bedreigingen zullen dan juist toenemen. Groepen burgers zullen zich tegen elkaar keren. Minderheden zijn dan al snel de zondebok. Het einde van het kwaad bestaat juist in geloof en hoop, en in anticipatie en viering ervan. Niet in onze grootspraak, in het bouwen van muren of uitventen van nationalistisch pathos.⁵⁰

Een liturgie van hoop en Heimat

De vraag dringt zich dan vervolgens op hoe dat in zijn werk gaat, die strijd om *Beheimatung*, voor mensen die niet per se bisschop zijn.

Ik ga u nu geen handvest 'Hoe herstellen we onze Heimat' geven. De vraag is of dat zo maar, ongebroken, kan. Maar er zijn wel wat lijnen te trekken. Ons land, onze buurt, onze gemeenschap en wij zelf hebben immers wel een oever nodig waar we aan kunnen meren. Waar we met regelmaat kunnen aankomen en uitrusten om daarna de golven weer aan te kunnen. Vanuit de bijbelse theologie hebben filosofen en theologen als Augustinus, Thomas van Aquino, en later Erasmus,

Luther en Calvijn nagedacht over manieren om die strijd tegen het kwaad te voeren, en 'plaatsen van geborgenheid' te creëren. Aanlegplaatsen, zo u wilt.

Ik wil hier niet nader ingaan op hun theologie, theorieën, dogma's en principiële overwegingen. Relevant is hier dat de strijd tegen het kwaad, tegen ontheemding en vóór geborgenheid die ook wordt beleden en beleefd in alledaagse vormen, praktijken en rituelen. Dus allereerst is er een soort liturgie nodig, waarin we die Heimat beleven. Een liturgie hoeft je niet helemaal te begrijpen, je hoeft er niet eindeloos over te deliveren of je er toe te verhouden. Je kunt er eerst gewoon even in meegaan. Liturgie is herkenning, is een baken of een boei die je de weg naar die oever wijst.

De strijd tegen het kwaad heeft concrete symbolen en punten van markering nodig waaruit we hoop kunnen putten. Dat kunnen rituele handelingen zijn, bijeenkomsten of kerkdiensten. Maar ook eenvoudige handelingen van mensen die helpen in nood. Ook en juist de kerken, met hun liturgie en ethiek, hebben door de eeuwen heen mensen houvast geboden in tijden van oorlogen en geruchten van oorlogen. Op die manier kon de kerk haar volgelingen terugbrengen naar de veilige haven van het leven met God.⁵¹ Liturgie, dat is de plaatsgebonden maar overall universeel aanwendbare, symbolische, rituele regelmaat waarmee de religie wordt beleefd en uitgedragen. Het is tevens een serie herkenbare, collectief geaccepteerde vormen en gebruiken. Liturgie volgt het ritme van de dag (in de oude katholieke gebeden en kloosterrites), van het kerkelijk jaar en van het leven als geheel. Van doop tot begrafenis, van zaai- tot oogstfeest, legt de liturgie een verband tussen het leven van individuele mensen, hun gemeenschap en het land waarop ze leven. Kerst, Pasen, Pinksteren en Allerheiligen, het zijn tekenen die mensen geborgenheid bieden, en het gevoel geven deel uit te maken van iets groters of zelfs heiligs. De kerkelijke liturgie was in de christelijke traditie altijd met het land en de tijd van de seizoenen verbonden. Ze ademt daarin de schepingsorde.⁵² Een liturgie is zowel zeer lokaal en cultureel bepaald, maar tegelijkertijd universeel in de betekenis ervan. Niets is zo veelkleurig als de liturgie van de wereldkerk. Van hoogkerkelijke Latijnse misliederen tot Afrikaans tromgeroffel en dans; van The Passion tot de Matthäus-Passion – de christelijke liturgie laat in ontelbaar veel vormen en toonsoorten die éne boodschap horen. (Een persoonlijke, puur subjectieve noot: zelf geef ik eerder de voorkeur aan de Anglicaanse liturgie dan aan die voortdurend veranderende en nooit herkenbare opwekkingsliederen. Daar zit geen patroon of seizoensgebonden, universeel-kerkelijk ritme meer in. In psalmen en gezangen zit meer Heimat).

Een liturgie van en voor de Heimat beperkt zich evenwel niet tot het kerkgebouw. Met het oog op die drie dimensies van Heimat – ruimte, tijd en gemeenschap – is er genoeg dat christelijke partijen en kerken buiten de kerk, door de week, kunnen bedenken. Ook in de 21^e eeuw en ook in de steden.

Dus in de tweede plaats kan zo'n liturgie ook een sociale vorm krijgen: een zoeken naar vormen en manieren om je buurt, je geschiedenis en je gemeenschap te koesteren en te beleven. Dat kan klein en symbolisch zijn. In de menselijke maat van het kaarsje dat we voor elkaar opsteken, de maaltijd die we langsbrengen, bloeit een wereld van hoop en verwachting op.

In tijden waar veel mensen zich ontheemd voelen en niet goed weten hoe ze met vluchtelingen, met minderheden, met luidruchtige studenten – noemt u maar op – in hun buurt om moeten gaan, is het ook voor christelijke partijen een eerste taak zich op Heimat te bezinnen. Hoe overstijgen we die tweespalt tussen de *Wilkommenskultur* enerzijds en het 'eigen-volk-eerst'-geluid? Moeten we niet openlijk, liefst ook met wetenschappelijk onderzoek onderbouwd, nadenken over wat een gemeenschap verbondenheid geeft? Maar laten we vooral heel praktisch en concreet beginnen, met kleine, symbolisch en rituele handelingen.

Liturgie van Heimat: dat gaat over plaatsen. Er is niets mis met het koesteren van plaatsen van grote landschappelijke of museale schoonheid, van het onderhouden van parken en plantsoenen in de stad, of van het zorgen voor duurzame energie om dat landschap en onze natuur te behouden. Nog steeds zijn in het Münsterland dwars door de boerenvelden de uit hout gesneden stadiën van de kruisweg zichtbaar waarlangs de bewoners op Goede Vrijdag in processie voorbij trekken. Het kan uiteraard ook minder expliciet religieus. Een gemeenschap gedijt ook wanneer ze gezamenlijk de moestuinen, of de middenberm onderhoudt. Of wanneer de gemeente investeert in speeltuinen. Of wanneer een straat zijn eigen stoep schoonveegt.

Net zoals het, in de tweede plaats, goed is elkaar aan te spreken op onze gedeelde afkomst en geschiedenis. Op de goede en de kwade momenten daarvan. Herdenkingen, monumenten, plaatsen van herinnering zijn het waard om te onderhouden. Ook in rituele vormen van herdenkingen zoals op 4 en 5 mei. En al zal er met de regelmaat van de klok onenigheid uitbreken over wie wat waar wil herdenken, de erkenning dat de geschiedenis net zo gebroken is als onze Heimat onvolkomen, zou ons iets ontspannender met al die conflicterende herdenkingsculturen om kunnen laten gaan. Juist het besef dat de aardse Heimat niet volmaakt is, geeft ruimte om die gebreken van elkaar te kunnen accepteren. Mensen projecteren uiteenlopende verlangens op eenzelfde Heimat. Christelijke feestdagen bieden houvast en herkenning. Maar geef andere gemeenschappen in ieder geval verlof en de mogelijkheid hun feestelijkheden te vieren (zonder dat er meteen overtrokken universalistische tendenzen aan moeten worden verbonden).

Het derde aspect van Heimat, waar de liturgie bij uitstek ruimte voor biedt om die te vieren, de gemeenschap, is uiteraard minstens zo cruciaal. Heimat kan niet zonder concrete plaatsen waar mensen elkaar ontmoeten. Investeren in buurthuizen, pleinen en verenigingen zoals het Heimatministerie in Düsseldorf doet, is zo gek nog niet. Voor Augustinus waren de kerkdiensten en huisbijeenkomsten de

plaats waar hij al iets van Gods Koninkrijk voelde trillen. Of die gemeenschappen nu bij elkaar komen in Italiaanse Barokkerken, Noord-Duitse baksteenkerken, garageboxkerken in de Bijlmer of tempel- en pagodekerken in Azië. Een levende gemeenschap bestaat bij de gratie van herkenbaarheid en toegankelijkheid. Dat kan zowel op het platteland als in de stad. Mits de menselijke maat van kunnen kennen en gekend worden maar gegeven is. Te veel flexibiliteit, te weinig vaste honken, of te veel nieuwkomers in één keer: dat overstijgt de spankracht van een gemeenschap.⁵³ Maar die gemeenschap kan tegelijkertijd meer hebben, wanneer ze dat sámen opvangt. Neem nu de opvang en integratie van vluchtelingen en migranten. Hoeveel mensen zijn er lid van de PKN of van christelijke partijen? Als nu alle gezinnen zich committeren om met groepjes van twintig (bijvoorbeeld) zich om één vluchtelingenfamilie te bekommeren, dan kan er voor alle betrokkenen iets van een nieuw Heimatgevoel ontstaan.

De mens kan niet zonder Heimat, maar Heimat kan ook niet zonder mensen die aan land, tijd en bevolking het goede nieuws in woord en daad bekend maken. Vanuit die opstandingskracht kunnen ook politieke partijen zoals de ChristenUnie bijdragen aan *Beheimatung* voor burgers op drift, en daarmee een zegen zijn voor stad en land.

Zolang evenwel niet één liturgie, één cultuur tot maat aller dingen, of tot heilig in zichzelf wordt verklaard. Wanneer Heimat misbruikt wordt en omgevormd wordt tot een theologie van zelfbehoud en zelfbescherming, dan gaat het mis. Dan breekt het kwaad er weer dwars doorheen.

Heimwee naar Galilea, tot slot

Met de Paaspreken⁵⁴ in het achterhoofd (ik schrijf dit begin april) valt ook op dat Jezus zelf nadrukkelijk blijf gaf van verbondenheid aan zijn Heimat. Voor Zijn dood drukte hij zijn discipelen op het hart dat Hij hen in Galilea weer zou ontmoeten. En op de ochtend van de opstanding zeiden zowel de engelen als Jezus zelf dat de discipelen naar Galilea moesten gaan. Waarom? Heel simpel: Omdat Jezus zich daar thuis voelde.

Zoals de theoloog Noordmans dat zo mooi verwoordt: 'Wonen is een der fundamentele functies van het menselijk bestaan. En Jezus heeft de tol aan deze menselijkheid betaald, gelijk Hij dat ook gedaan heeft met spijze en drank. Maar zoals Hij deze laatste door zijn dood heeft opgeheven tot een levend, heilig en Gode welgevallig offer, tot een onbloedige eredienst (Rom. 12:1) zo heeft het wonen in het Evangelie dat vijandige verloren, waardoor ons huis vaak tot een verschansing wordt; tot een kasteel een citadel. Het huis kan een kerk zijn, waarin opendeurdienst wordt gehouden. Of een ambulance, die steeds klaar staat om uit te rukken.'⁵⁵

In zijn leven en wandelen door de velden om Nazareth was al iets van Gods Koninkrijk geopenbaard. 'Te Kapernaum is het Koninkrijk der hemelen gevestigd geweest en daardoor is onze planeet gemerkt voor alle eeuwigheid', aldus Noordmans. Jezus woonde 'niet voor de schijn' hier, hij had geen 'schijnlichaam'. In Zijn gelijkenissen gebruikte Jezus voortdurend motieven uit het dagelijks leven om dat abstracte begrip van het Koninkrijk Gods voor zijn volgelingen uit te leggen: van de zaaier, de onvruchtbare olijfbom, de goede herder, en de vrouw die haar muntje kwijt was. Dat zijn hele tedere beelden die aangeven dat Jezus ook voor de kleinste en meest alledaagse handelingen en gebeurtenissen oog had. Nog een laatste prachtige Noordmans-bespiegeling:

[..] zover kan de schaduw in het spectrum van het Evangelie niet verbreden, of iets van de kleuren van Galilea, van het groen van zijn bergen en het blauw van zijn meer zal ons geloofsoog blijven bereiken. – Zó kan het Koninkrijk der hemelen in de prediking niet boven zichzelf uitrijzen; zo ver kan het niet vergeestelijkt worden in de christelijke mystiek, of wij zullen ons nog herinneren, dat het de aarde heeft geraakt en een ogenblik heeft staan beven op een plaats, die wij op de kaart nog kunnen aanwijzen.⁵⁶

Jezus koesterde zijn geboortestreek. Je zou in zijn uitspraak 'de vossen hebben holen maar de Zoon des Mensen heeft geen plaats waar hij Zijn hoofd te rusten kan leggen' een stil verdriet en verlangen kunnen bespeuren naar een echt tehuis. Jezus' ontheemding op aarde maakte deel uit van Zijn lijdensweg.

Zijn ontmoeting met de discipelen aan de oever van de zee van Tiberias was dan ook meer dan een thuiskomen: het was het begin van het nieuwe leven en een teken van de nieuwe 'veredeling' van die Galilese Heimat door Jezus' opstanding. Dat vierde de Heiland niet alleen, maar samen met de discipelen (en ja, ook met een barbecue op het strand). Vanaf dat moment werd het de opdracht aan de discipelen, en later ook die aan ons: Ga uit, en vertel de mensen over de blijde boodschap van het hemelse koninkrijk dat komt. En laat omgekeerd het blijde nieuws van Christus' opstanding ook onze Heimat doortrekken. Het is onze taak als burgers van dit koninkrijk iets van die hemelse veiligheid en harmonie op aarde door te laten klinken. Op het land, en in de stad.

Dat dat moeizaam zal gaan en een strijd zal zijn, komt door de gevallenheid van de mens en de val van zijn Heimat. Dat dat kan, komt door onze verlossing, en door het uitzicht op de hemelse Heimat.

Ik twijfel of ik met een loflied of een lied van verscheurdheid zal eindigen. Het is het laatste geworden, want zo is het leven. Niet Heimat, maar heimwee is de ware *condition humaine*. Heimat mag niet sentimenteel worden, maar moet ons juist inscherpen dat het hier nog niet is. Een gedicht van de joodse Ilse Weber,

die in Theresienstadt liedjes voor de kinderen componeerde en van hun Heimat zong, legt die verscheurdheid bloot:

Ilse Weber (1903-1944)⁵⁷:

Schluck' runter die Tränen, verbeiß' deinen Schmerz,
hör' nicht auf das Schimpfen und Schmähen,
dein Wille jedoch sei hart wie das Erz,
die Not zu überstehen.

Denn alles wird gut, denn alles wird gut,
ertrag' geduldig das Warten,
vertraue der Zukunft,
verlier' nicht den Mut: die Welt wird wieder zum Garten!

Dann endet die Zwietracht,
der Hass und die Gier und alles Leid hat ein Ende.
Dann sagt dein Feind Bruder Mensch
zu dir und reicht beschämt dir die Hände.

Und du brauchst nicht länger mehr ferne zu steh'n,
wenn andre sich freuen und lachen,
für dich auch wird die Sonne aufgeh'n
für dich die Vöglein erwachen.

Für dich strahlt die Sonne,
für dich grünt der Baum,
du hast wieder Heimat und Brüder.
Das Böse vergeht wieder schwerer Traum, das Leben beseligt dich wieder.

Gebruikte literatuur.

- 1 Beatrice de Graaf, *Heilige strijd. Het verlangen naar veiligheid en het einde van het kwaad* (Utrecht 2017).
- 2 Aurelius Augustinus, *De stad van God. Vertaald en ingeleid door Gerard Wijdeveld* (Amsterdam 2014).
- 3 Aurelius Augustinus, *De strijd van een christen [De agone christiano]*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Joost van Neer, Anke Tigchelaar en Izak Wisse (Budel 2006).
- 4 Zygmunt Bauman, *Retrotopia* (Cambridge 2017).
- 5 S. Solomon, J. Greenberg en T. Pyszczynski, 'A Terror Management Theory of social behavior : The psychological functions of self-esteem and cultural worldviews', in: M.P. Zanna, *Advances in Experimental Social Psychology*, jaargang 24 (New York: Academic Press, 1991), p. 93-159.
- 6 Mark Dechesne, J. Greenberg, J. Arndt en J. Schimel, 'Terror management and sports fan affiliation: The effects of mortality salience on fan identification and optimism', in: *European Journal of Social Psychology*, 30 (2000), p. 813-835.
- 7 'Ouders strenger na foto's van aanslag', *NRC Handelsblad*, 7 oktober 2010.
- 8 George Lakoff, *Moral Politics. How Liberals and Conservatives Think* (Chicago 2001).
- 9 Gabriel Weimann, 'The Theater of Terror: Effects of Press Coverage', in: *Journal of Communication* Vol. 33 (Winter 1983), No. 1, pp. 38-45, here 38 and 45.
- 10 Brigitte L. Nacos and Oscar Torres-Reyna, *Fuelling Our Fears. Stereotyping, Media Coverage, and Public Opinion of Muslim Americans* (Lanham et al.: Rowman and Littlefield, 2007), p. 101.
- 11 Markus Holzinger, *Weltrisikogesellschaft als Ausnahmezustand*.
- 12 Documentaire: Adam Curtis, 'The Power of Nightmares', 2005. <http://www.archive.org/details/ThePowerOfNightmares>.
- 13 Cf. Furedi, F. (2007), *Invitation to terror. The Expanding Empire of the Unknown*. New York/London: Continuum.
- 14 Cf. Altheide, *Terror Post 9/11*, especially chapter 7, 'Terrorism Programming'.
- 15 Vgl. National Trust, *Places that makes us*. Research report (Swindon 2017).
- 16 'Heimat', op de website van het BMI, <https://www.bmi.bund.de/DE/themen/heimat/heimat-artikel.html> [geraadpleegd op 31 maart 2018].
- 17 Bayerisches Staatsministerium für Finanzen, Landesentwicklung und Heimat, *Heimatbericht 2016*, p. 5. https://www.stmflh.bayern.de/landesentwicklung/heimat/heimatbericht_2016.pdf
- 18 'Heimat', <https://www.mhkgb.nrw/heimat/index.php>.
- 19 Vgl. o.a. J.S. Rodwell, 'Being well in creation', in: J. Atherton, E. Graham en Ian Steedman (red.), *The Practices of Happiness*, ed. (Londen/New York 2011), 216-223.
- 20 Zie voor een verdere uitwerking van een theologie van vlucht en migratie: Adamavi-aho Ekué, Mathwig, Zeindler, *Heimat(en): Beiträge zu einer Theologie der Migration* (Zürich 2017).
- 21 Zie Michael Neumeyer, *Heimat. Zu Geschichte und Begriff eines Phänomens* (Kiel 1992); Andrea Bastian, *Der Heimat-Begriff. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung in verschiedenen Funktionsbereichen der deutschen Sprache* (Tübingen 1995), 20-24; Rudolf Lange, *Theologie der Heimat. Ein Beitrag zur Theologie der irdischen Wirklichkeiten* (Salzburg/Graz 1965), 27-28.
- 22 Reinhart Koselleck, 'Volk, Nation', in; Otto Brunner, Werner Conze en Reinhart Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe*. Band 7 (Stuttgart 1997), 380-431. Koselleck noemt het begrip Heimat opmerkelijk genoeg helemaal niet, maar legt wel goed de begripsgeschiedenis van Volk en natie uit.
- 23 O.a. Karen Joisten, *Philosophie der Heimat – Heimat der Philosophie* (Berlijn 2003), 19; Lange, *Theologie der Heimat*, 29-35.
- 24 Guillaume Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (1846; Middelburg 2007), 23.
- 25 Idem, 24.
- 26 Sombart, 'Grundformen des menschlichen Zusammenlebens', in: Alfred Vierkandt (red.), *Handwörterbuch der Soziologie* (Stuttgart 1931), 221-239.
- 27 Vgl. Bastian, *Der Heimat-Begriff*, 125-146.
- 28 Martin Walser, *Heimatkunde. Aufsätze und Reden* (Frankfurt am Main 1968), 40-50, hier: 40.
- 29 Zo werden de 10-15 miljoen Duitsers genoemd die in de gebieden woonden ten oosten van de Oder-Neisse en die na 1945, nadat Duitsland zijn oostelijke provincies kwijtraakte, uit die gebieden werden verdreven. Bij die verdrijving kwamen twee miljoen Duitsers om het leven. De *Heimatvertriebenen* richtten in 1950 een eigen politieke partij op om te lobbyen voor terugkeer en herziening van de Duitse oostgrenzen.
- 30 Zie Bastian, *Der Heimat-Begriff*, 101-116; zie ook Martina Haedrich, "'Heimat denken" im Völkerrecht. Zu einem völkerrechtlichen Recht auf Heimat', in: Edoardo Costadura en Klaus Ries (red.), *Heimat gestern und heute. Interdisziplinäre Perspektiven* (Bielefeld 2016), 51-75.
- 31 Vgl. Joisten, *Philosophie der Heimat*, 33, 236-272.
- 32 Waarbij overigens wel is opgemerkt dat jihadisten van IS het houden van vrouwelijke slaven van bepaalde etnische afkomst, de Yezidi's, ook rechtvaardigden en in de praktijk brachten. Zie artikelen in *Dabiq*, het tijdschrift van IS. En: Cathy Otten, *With Ash on their faces. Yezidi women and the Islamic State* (New York 2017).
- 33 Zie bijvoorbeeld: Irfan Ahmad, 'In Defense of Ho(s)tels: Islamophobia, Domophilia, Liberalism', in: *Politics, Religion & Ideology* 14(2013)2: 234-252. Ahmad beargumenteert dat teveel liefde voor eigen land, huis en haard, en in het bijzonder de extreme politieke articulatie daarvan, de liberale openheid voor de ander, en tegenwoordig in het bijzonder voor moslims en de Islam, ondermijnt.
- 34 Herman van Rompuy, 'Dankrede bij het in ontvangst nemen van de Internationale Karelsprijs', Aken, 29 mei 2014. EUCO 120/14, p. 2.
- 35 J.C. Bloem, 'Herinnering', in: Idem, *Media Vita. Gedichten* (Haarlem 1931), 26-27.
- 36 Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*. Deel vijf (Frankfurt am Main 1985), 1628.
- 37 Helmuth Plessner, *Die Stufen des Organischen und der Mensch. Einleitung in die Philosophische Anthropologie* (Berlijn 1928, heruitgegeven in 1975).
- 38 2 Korintiërs 4:3-4. De Satan verblindt de zinnen.

- 39 Zie Openbaring 12:10. Satan is de aanklager van de broeders. 'Openbaring' is de aanduiding voor het laatste bijbelboek – in het Grieks 'Apokalyps'.
- 40 Augustinus, *De stad van God*. Boek I, 29, p. 83.
- 41 Zie voor een bespreking van heimat in het Oude Testament: Lange, *Theologie der Heimat*, 134-153; Of in psalm 114: Gottfried Glassner, 'Aufbruch als Heimat. Zur Theologie des 114. Psalms', *Zeitschrift für Katholische Theologie* 116 (1994) 472-479.
- 42 Vgl. Lange, *Theologie der Heimat*, 187.
- 43 Augustinus, *De stad Gods*. Boek XIX, 13, p. 963.
- 44 Idem, Boek XIX, 17, p. 968-969.
- 45 Schaafsma, *Reconsidering Evil*, 311-314.
- 46 Jan Wit, 'Door de wereld gaat een woord' (op Muziek van Wim van de Burg), *Liedboek 2013*, nr. 802.
- 47 Augustinus, *Confessiones*. Boek I, 28.
- 48 Augustinus, *De stad Gods*. Boek XIX, 27, p. 985.
- 49 Vgl. de hoofdstukken in: J. Atherton, E. Graham en Ian Steedman (red.), *The Practices of Happiness*, ed. (Londen/New York 2011).
- 50 Hoe fascinerend ik het boek van Willem-Maarten Dekker, *Dit broze bestaan* ook vind (vooral zijn bespiegelingen over de schepping) – zijn verheerlijking van een leven op het platteland zoals zich dat noch vroeger noch tegenwoordig afspeelt, is eerder een bewijs van de condition humaine (de heimwee) dan een *theologische doorgroting* ervan. De impliciete veroordeling van vluchtelingen die hun bestemming zouden hebben verzaakt door te vertrekken, deel ik in het geheel niet. Zie Dekker, *Dit broze bestaan. Over het geloof in God de Schepper* (Utrecht 2017), 218-221, 231.
- 51 Zie Joisten, *Philosophie der Heimat*, 209-235.
- 52 Bastian, *Der Heimat-Begriff*, 168.
- 53 Zie Wouter Beekers, 'Gastvrij zijn betekent ook grenzen trekken', *NRC Handelsblad* 10 juni 2017.
- 54 O.a. van A.J. Zoutendijk, Jacobikerk, Eerste Paasdag 1 april 2018.
- 55 O. Noordmans, 'Kapernaum', in: Idem, *Verzamelde Werken. Deel 8. 'Meditaties'* (Kampen 1990), 255. Met dank aan Andries Zoutendijk voor de verwijzing.
- 56 Idem, 257.
- 57 Ilse Weber, 'Emigrantenlied', in: Idem, *In deinen Mauern wohnt das Leid* (Gerlingen 1991).

